

Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku

The Evangelical Reformed Parish Church Service in Warsaw in the 19th century

Słowa kluczowe: Protestantyzm, duszpasterstwo ewangelickie, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Warszawa, XIX wiek

Key words: Protestantism, evangelical pastoral care, Evangelical Reformed Church, Warsaw, 19th Century

Streszczenie:

Nabożeństwa odprawiane w Kościele Ewangelicko-Reformowanym nawiązują kształtem do nabożeństw staro kościelnych. Są także bardziej uproszczone w stosunku do nabożeństw luterańskich. Centralne miejsce zajmuje czytanie Pisma Świętego, kazanie, a następnie część eucharystyczna, przy czym Komunii Świętej nie udzielano w każdą niedzielę. W Kościele na Lesznie miały miejsce również uroczystości, specjalne modlitwy oraz obchody ważnych rocznic. Artykuł ukazuje kształt niedzielnego nabożeństwa w warszawskiej parafii reformowanej w drugiej połowie XIX wieku i jego elementy.

Abstract:

The Evangelical Reformed Church service is related in form to that of the ancient church. They are also more simplified than the church services of the Lutheran Church. The main focus of the service is Scripture reading, the sermon, followed by the sacrament of the Eucharist. Communion, however, is not offered every Sunday. In the Parish located in Leszno street, there were also ceremonies held, special prayers said and important anniversaries celebrated. This article presents the shape of the Sunday service in the Evangelical Reformed Parish in Warsaw in the second part of 19th century.

¹ Dr Grzegorz Michalak jest absolwentem Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracownik naukowy Muzeum Getta Warszawskiego.

Rys historyczny

Warszawska parafia reformowana powstała w 1776 roku po wyodrębnieniu się ze wspólnej dla luteranów i reformowanych parafii węgrowskiej. Rok później przyjęto wewnętrzny regulamin zboru, a pierwszym duszpasterzem został pochodzący z Wielkopolski ks. Jan Salomon Mussonius (1724-1790). Budynki, w tym skromny kościółek (użytkowany do 1880 roku, tj. do czasu oddania do użytku okazałego kościoła neogotyckiego według projektu Adolfa Adama Loewego), znajdowały się przy ulicy Leszno (obecnie Aleja Solidarności; zob. Smoła 2005, 28-31). Założony w latach 90. XVIII wieku cmentarz położony jest na Woli, u zbiegu ulic Żytniej i Młynarskiej.

Wspólnota stopniowo zwiększała swoją liczebność – w 1791 roku Warszawę zamieszkiwało 200-300 reformowanych (Pruss 1976, 6), w 1830 roku oszacowano ich na 1050 (miasto wraz z okolicami), a 1867 roku na 1391². W 1913 roku ilość ewangelików reformowanych w Warszawie wynosić miała 2465 osoby (0,3% mieszkańców) („Wiadomości z kościoła i ze świata” 1912, 191-192)³.

Opis życia religijnego w parafii warszawskiej w drugiej połowie XIX wieku opisany został szczegółowo przez ks. Augusta Karola Diehla⁴

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe 190 (Dalej CWW 190), sygn. 1397, k. 57-61, List przewodniczących Generalnego Konsystorza Ewangelickiego z dnia 18 czerwca 1830 roku dotyczący stanu parafii reformowanej skierowany do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; sygn. 1398, k. 215, Raport Zarządu Ober Policmajstra Miasta Warszawy nr 93954 z dnia 21 grudnia 1852 (2 stycznia 1853).

³ Do tej liczby dodać trzeba wiernych zamieszkałych w okolicznych miejscowościach. Zob. Krzywicki 1916, 58-59.

⁴ Ks. August Diehl (1837-1908) pochodził z rodziny kupieckiej i był bratankiem ks. superintendenta Karola Bogumiła Diehla (1765-1831). W 1859 r. ukończył studia teologiczne w Dorpacie i w następnym roku uzyskał posadę pomocnika ks. Józefa Spleszyńskiego (1806-1879) i nauczyciela w parafialnej szkole elementarnej. W 1879 r. został wybrany proboszczem parafii warszawskiej, a w maju tego roku superintendentem Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Zob. Bem 2015, 32-41; Bursche 1939-1946, 155-156; „August Karol Diehl” 1908, 2; Stegner 1993, 11.

w wydany w 1885 roku dziele pt. „Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe 25 lat. To jest od r. 1860 do r. 1884” (Diehl 1885). Zwrócenie uwagi na duszpasterstwo mogło być odpowiedzią na niezrozumienie nauki reformowanej przez chrześcijan innych konfesji, co szczególnie było widoczne w trakcie publicznych uroczystości. Pozycję należy skonfrontować z innymi źródłami z tego okresu, m.in. archiwaliami w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej zawierającymi modlitewniki, śpiewniki czy innego rodzaju mniejsze informacje. Życie religijne pojawiało się ponadto na łamach prasy codziennej oraz w wydawanym przez luteranów „Zwiastunie Ewangelicznym”.

Powyższe źródła, choć miejscami bardzo wyczerpujące, nie przedstawiają w sposób kompletny stanu wiedzy na temat nauczania teologicznego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Zostało ono przybliżone przez dwie prace porównawcze zestawiające ewangelicyzm reformowany z innymi konfesjami⁵.

Porządek nabożeństw

W okresie XVIII i XIX wieku parafie reformowane w Królestwie Polskim i na Litwie charakteryzowały się sporą samodzielnością, a konsystorze i synody nie ingerowały bardzo w ich funkcjonowanie. Każda wspólnota stosowała własne regulacje, a forma duszpasterstwa była następstwem historii i zwyczajów danego zboru.

Nabożeństwa w parafii warszawskiej odprawiane były w każdą niedzielę oraz w święta: pierwsze i drugie Święto Narodzenia Pańskiego,

⁵ Wydawnictwo pt. „Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym” (*Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928) przedstawia naukę Jednoty Wileńskiej zbieżną z nauczaniem zboru warszawskiego. Natomiast czytelnik zainteresowany współczesną teologią reformowaną może sięgnąć popularnej publikacji pt. „Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego” pod redakcją Moniki Kwiecień (Kwiecień 2002).

Nowy Rok, Wielki Piątek, pierwsze i drugie Święto Zmartwychwstania Pańskiego, Wniebowstąpienie Pańskie oraz pierwsze i drugie święto Zesłania Ducha Świętego. W Wielki Piątek nabożeństwo rozpoczynano o godzinie trzeciej po południu⁶.

W drugiej połowie XIX wieku stosowano następujący porządek: pierwsze nabożeństwo było o godzinie 10. przed południem, a drugie w południe. Jedno z nich po polsku, a drugie po niemiecku – każde odprowadzane przez innego duchownego (w następną niedzielę harmonogram ulegał zamianie). Dodatkowo, co jakiś czas odprowadzane było specjalne nabożeństwo w języku francuskim (Diehl 1885, 6-8)⁷. Podczas I wojny światowej wprowadzono dodatkowo jedno nabożeństwo w miesiącu w języku niemieckim i jedno kwartalnie w języku francuskim (Stahl 1976, 20).

Harmonogram nabożeństw w warszawskich parafiach ewangelickich publikowany był na bieżąco w „Zwiastunie Ewangelicznym” na ostatnich stronicach każdego numeru w latach 1863-1914. W parafii luterańskiej nabożeństw było więcej, co wiązało się z większą liczbą świąt kościelnych i możliwościami duchownych⁸.

⁶ Ks. Diehl zaznacza, że parafianie prosili o nabożeństwa w Wielki Czwartek, Wigilię Bożego Narodzenia i Nowego Roku. Duchowni byli jednak przeciążeni pracą świąteczną, m.in. w filiałach (Diehl 1885, 6-8). Nabożeństwo sylwestrowe odprowadzone zostało w 1898 r. przez ks. Fryderyka Jelena o godzinie 6. po południu. Zob. „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej” 1898, 303. Szerzej na temat kalendarza liturgicznego wyznania ewangelicko-reformowanego: *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928, 16-18; Kwiecień 2002, 68-69, 71-73; Stanisławski 1973, 7.

⁷ W 1888 roku języka francuskiego użyto w dniach: 8 stycznia, 22 kwietnia i 23 września. W lutym 1910 roku język polski obowiązywał o godzinie 11., a niemiecki lub francuski o 9. (*Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888* 1889, 4; „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej” 1910, 30).

⁸ Zob. „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej” 1863a, 224; „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej” 1863b, 240; „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej” 1863c, 304.

W nabożeństwie ewangelickim występuje tradycyjny podział na część słowa i eucharystyczną, a świadectwo Jezusa Chrystusa objawia się w ustanowieniu dwóch sakramentów: Chrztu i Wieczerzy Pańskiej⁹. Działalność duszpasterska prowadzona jest zgodnie z księgami wyznaniowymi¹⁰. Duchowni pełnią posługę z uwagi na posiadaną wiedzę teologiczną i pochodzą z wyboru parafian, po czym są ordynowani¹¹. Ponadto zalecano codzienne modlitwy o różnych porach dnia i przy właściwych okazjach¹².

Przed I wojną światową różnice pomiędzy katolikami a ewangelikami dotyczyły głównie spraw związanych z religijnością. Odmienność obyczajowa w życiu codziennym nie była odczuwalna. Strój ewangelickiego duchownego składał się z czarnej togi z białymi befkami i biretu. Wielu pastorów nosiło brody i wąsy, co było zgodne z ówczesną świecką modą. Ewangelicy byli bardzo przywiązani do swoich kościołów, a szacunek okazywano chociażby poprzez używanie odświętnego stroju (Stegner 1993, 185-186, 188; Stegner 1999, 44-45).

⁹ Sakramentem jest czynność ustanowiona przez Jezusa Chrystusa będąca jego widzialnym znakiem, łaską będącą obietnicą zbawienia oraz potwierdzeniem obietnicy zawartej w Ewangelii. Konieczna jest szczerza wiara osoby przyjmującej sakrament (reformowani nie uznają zasady *ex opere operato*). Zob. *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928, 21-22; Kwiecień 2002, 98-99. Por. Stanisławski 1973, 7.

¹⁰ Głównym pismem jest „Katechizm heidelberski”. Aleksander Woyde wymienił ponadto: „Konfesję polską” z 1570 r. i jej „Apologię” (1572); „Akta zboru wileńskiego” oraz „Wyznanie wiary zboru wileńskiego” (1559), „Katechizm ks. Gilowskiego” (1579), „Katechizm ks. Krasieńskiego” (1596) oraz „Toruńskie wyznanie wiary” z 1645 r. Zob. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (dalej: BUW), Rękopisy (dalej: rkps.), sygn. 1183, k. 9, Aleksander Woyde: *Zarys historii i organizacji Kościoła Polskiego Reformowanego*.

¹¹ *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928, 41-44.

¹² W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej znajdują się modlitwy i pieśni. Zob. BUW, rkps., sygn. 1239, Krótki wybór modlitw dla przystępujących do Najświętszego Sakramentu Komunii Świętej zebrane z polecenia ks. A[ugusta] Diehla przez Konstancję z Nieszkowskich Gorczycką, oraz niewielką, liczącą ok. 90 kartek, odręcznie zapisaną książeczkę: BUW, rkps., sygn. 1243, Katechizm i pieśni. Dar ks. Augusta Karola Diehla.

Kult dążył do maksymalnej prostoty. Podstawowym zadaniem nabożeństwa było głoszenie Ewangelii, tj. „informowanie wszystkich ludzi o ratunku danym nam w osobie Zbawcy”. Nabożeństwo składało się z: oddania czci Bogu, wyznania grzechów, słowa łaski, modlitwy (głównie poprzez śpiewanie pieśni), czytania i komentowania Pisma Świętego oraz Wieczery Pańskiej. Zgodnie z zasadą *Soli Deo Gloria* nie oddawano czci religijnej Maryi i świętym oraz nie proszono o ich pośrednictwo. Podobnie, nie były uznawane przedmioty kultu, obrazy czy figury (*Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928, 8-13.)¹³.

W czasach posługi ks. Augusta Diehla nabożeństwo słowa ułożone było następująco: dzwony były pół godziny przed jego rozpoczęciem, a potem odzywały się organy. Duchowny wychodził z zakrystii i po cichej modlitwie zajmował swoje miejsce i po odśpiewaniu pierwszej z pieśni dawał znak zza Stołu Pańskiego odwołując się do treści biblijnych, aby „oddać cześć i chwałę Panu Zastępów, Bogu w Trójcy Świętej Jedynemu”. Potem odbywała się spowiedź powszechna – duchowny, najczęściej w oparciu o słowa czwartego przykazania, wzywał do wyznania grzechów i prośby „o błogosławieństwo Boże do słuchania Słowa Bożego”. Następnie, po nawołaniu „Słowo Chrystusowe niechaj mieszka w nas obficie ze wszelką mądrością” (Kol 3,16). parafianie wstawali, aby wysłuchać perykopy przypadającej na właściwą niedzielę¹⁴. Od 1880 roku w tym miejscu odmawiano również Apostolskie Wyznanie Wiary. Następną częścią było kazanie poprzedzone krótką przygrywką na organach, a następnie śpiewano pieśń główną, której słowa nawiązywały niekiedy do treści nauki przeznaczonej na daną niedzielę. Potem odmawiano modlitwę kościelną a po odczytaniu ogłoszeń wzywano do Modlitwy Pańskiej. Nabożeństwo kończyło się błogosławieństwem

¹³ Por. Kwiecień 2002, 69; Stanisławski 1973, 7.

¹⁴ Perykopy to stałe miejsca w Piśmie Świętym odmawianie w trakcie nabożeństwa. Zwyczaj ten nie był powszechny w wyznaniu reformowanym. Zob. Diehl 1885, 8-9.

Aarona i odśpiewaniem jednego wiersza odpowiedniej pieśni (Diehl 1885, 10-12).

Powyższy schemat, z niewielkimi zmianami, zachowany został na początku XX wieku. Widoczną różnicą jest podanie pierwszych słów pieśni i modlitw odmawianych w stałych częściach nabożeństwa, co jest bardzo widoczne w pierwszej jego części, przed kolektą. Kolekta kończyła się słowami „amen” lub „alleluja”, co miało miejsce również na zakończenie kazania i błogosławieństwa¹⁵. W porównaniu do nabożeństwa słowa, nabożeństwo komunijne charakteryzowało się większą ilością modlitw wypowiedzianych przez duchownego¹⁶. Udzielenie Komunii Świętej następowało po wyznaniu wiary przez parafian¹⁷.

Liczba uczęszczających na nabożeństwa zależała głównie od aktualnie używanego języka liturgicznego (przy nabożeństwach po francusku kościół był prawie pusty). Zimą wiele osób rezygnowało z obawy na możliwość pogorszenia stanu zdrowia. Kobiety i mężczyźni nie zajmowali osobnych miejsc oraz nie praktykowano opłat za miejsce na wyłączność. Pomimo krótkiego nabożeństwa wielu wiernych przychodziło tylko na samo kazanie, a niektórzy uważali liturgię komunijną za zbyt długą i usprawiedliwiali wychodzących przed jej zakończeniem (Diehl 1885, 8.14)¹⁸.

Język liturgiczny

Parafianie byli pochodzenia polskiego, niemieckiego, szwajcarskiego, angielskiego, czeskiego i francuskiego. Wielu było już w pewnym stopniu

¹⁵ W „Wiadomościach kościelnych...” ks. Diehl (Diehl 1885) unikał podawania treści modlitw, co sprawia, że oba źródła trudniej jest porównać. Zob. BUW, rkps., sygn. 1251, k. 1-8, [Porządek nabożeństwa niedzielnego lub świątecznego z kazaniem. Zeszyt 1].

¹⁶ Treść wielu XIX-wiecznych modlitw podobna jest do używanych obecnie w Kościele rzymskokatolickim.

¹⁷ BUW, rkps., sygn. 1251, k. 1-10, [Porządek nabożeństwa komunijnego w Kościele Ew-Reformowanym. Zeszyt 2].

¹⁸ Zob. „Z prasy” 1898, 19-20.

spolonizowanych, a część nie odcięła się od swoich korzeni. Znaczną była również chrystianizacja ludności żydowskiej. Rodziło to problem w postaci odprawiania nabożeństw w języku zrozumiałym dla całości zboru, dlatego obowiązywały aż trzy języki liturgiczne – polski, niemiecki i francuski¹⁹.

W kościołach ewangelickich w Warszawie w schyłkowym okresie istnienia Rzeczypospolitej nabożeństwa odprawiano po polsku, zaś zmiana nastąpiła w czasach pruskich za sprawą wprowadzenia języka niemieckiego, który szybko zdominował posługę duszpasterską. W 1830 roku w parafii reformowanej, na skutek decyzji drugiego proboszcza ks. Ludwika Teichmana (1787-1839), powrócono do nabożeństw po polsku i odprawiane one były co drugą niedzielę²⁰. W okresie międzypowstaniowym, w przeciwieństwie do parafii luterańskiej, nie było problemów z odprawianiem nabożeństw po polsku (Stegner 1993, 56). W 1861 roku prezes kolegium kościelnego zainicjował dyskusję nad równouprawnieniem obu języków w obrzędach. Wniosek przyjęty został jednomyślnie²¹. W roku 1885 trzy czwarte reformowanych używało języka polskiego, a reszta języka niemieckiego (Diehl 1885, 6; „Rozmaitości” 1885, 495). W 1888 roku zwiększono liczbę nabożeństw w języku polskim z 2 do 3 w miesiącu („Z parafii kalwińskiej” 1888, 13).

Śpiew

Nabożeństwa protestanckie kładą silny nacisk na śpiewanie pieśni, do których wytyczne znajdują się na specjalnych tablicach, najczęściej

¹⁹ „[Narada w warszawskiej gminie nad równouprawnieniem języka polskiego z niemieckim w obrzędach. 19 IX]” 1861, 1. Zob. Michalak 2014, 73-76; Pruss 1977, 372-388.

²⁰ „Artykuł nadesłany” 1830, 1309-1310. Por. Diehl 1885, 174-175; Stegner 1993, 32-33; Szulcowie 1989, 242-243.

²¹ „[Narada w warszawskiej gminie nad równouprawnieniem języka polskiego z niemieckim w obrzędach. 19 IX]” 1861, 1. W parafii luterańskiej nie wszystkie nabożeństwa odprawiano w całości w języku polskim. Szerzej: Stegner 1993, 74-75; Gastpary 1977, 294-296.

wiszących na lewej i prawej ścianie kościoła. Śpiewniki dostępne są dla wszystkich osób przy wejściu. Wezwanie do odśpiewania danej pieśni daje duchowny podczas nabożeństwa.

Śpiew i muzyka kościelna wcale nie są sprzeczne z ideałami reformacji. Ulrich Zwingli był przeciwny pieśniom i muzyce. Nie tyle uważał je za przejaw katolicyzmu, co nieprzynoszące nic dobrego. Jan Kalwin považał muzykę i starał się przyznawać jej biblijny autorytet ukierunkowany na chwalenie Boga, choć był przeciwny organom w kościele (Jabłoński 2008, 3-5). Warto zaznaczyć, że w Kościołach ewangelickich szczególnie miejsce zajmuje pieśń „Warownym grodem jest nasz Bóg”, autorstwa Marcina Lutera, która śpiewana jest podczas ważnych uroczystości²².

W okresie XIX wieku, z uwagi na brak zatwierdzonego oficjalnie zbioru pieśni konieczne stało się jego opracowanie oddzielnie dla nabożeństw w języku polskim, niemieckim i francuskim. W 1845 roku zaczęto używać kancjonału składającego się z 26 pieśni i kilkunastu modlitw, który wydano w zbyt niskim nakładzie²³. Dalsze prace nad ułożeniem śpiewnika dla zborów reformowanych w Królestwie Polskim trwały kilka lat. Na synodzie z 1864 roku zdecydowano się przyjąć śpiewnik ułożony przez ks. Józefa Splezyńskiego, zawierający dodatkowo nadesłane propozycje pieśni. Ks. August Karol Diehl wspominał, że śpiewnik ten został wprowadzony w 1866 roku, dokładnie 25 marca, tj. w Niedzielę Palmową (Diehl 1885, 44; „Synod Ewangelicko-Reformowany w Królestwie Polskiem roku 1864” 1864, 214; „Synod Ewangelicko-Reformowany

²² Na przykład w 1866 roku śpiewano ją podczas uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod nowy kościół reformowany. Zob. *Opis położenia w r. 1866 kamienia węgielnego pod budowę nowego kościoła ewangelicko-reformowanego w Warszawie i poświęcenia tegoż kościoła w r. 1880 1881*, 18.

²³ W 1856 r. synod wileński wydał kolejne dzieło, już nieco bardziej wyczerpujące, ale „stanowiące epokę w rządzie śpiewników i modlitewników ewangelickich”. Zawarte w tym dziele melodie weszły następnie w skład śpiewnika z 1866 r. (Diehl 1885, 44; „Przegląd Literacki” 1866, 339).

w Królestwie Polskiem w roku 1866” 1866, 198)²⁴. Użyto go jednak po raz pierwszy w niedzielę 28 października²⁵. Składał się ze 125 pieśni i 60 modlitw, których kompozycja nie była taka sama, jak stosowana u luteranów – różnicą była długość pieśni i melodii odpowiadającym niemal wszystkim okolicznościom oraz dzielącym się na tłumaczenia pieśni zagranicznych, oryginalne utwory oraz zmodernizowane utwory pochodzące z wcześniejszych śpiewników. Szczególną uwagę zwrócono na część eucharystyczną i pasyjną nabożeństwa²⁶.

Od 26 września 1880 roku do nabożeństw w języku francuskim używano śpiewnika pt. *Cantiques chrétiens à l'usage de l'église évangélique-réformée de Varsovie*, wydanego w Warszawie w tym samym roku. Liczył on 15 pieśni, a ich wyboru, na bazie różnych kancjonałów, dokonał ks. Diehl i w jego ocenie liczba ta była wystarczająca (Diehl 1885, 54). Podczas nabożeństw w języku niemieckim używano do 31 października 1880 roku Kancjonału Zollikofera, który zastąpiony został śpiewnikiem petersburskim Hermanna Daltona, stworzonym na bazie „Katechizmu heidelberskiego”, a jako dodatek zalecano broszurę *Unser neues Gesangbuchschildert von Hermann Dalton* (Sankt Petersburg 1879), (Diehl 1885, 55)²⁷.

Zdaniem ks. Diehla śpiewano chętnie, ale forma nie była najlepsza. „Zbór nie pamiętał tych czasów, kiedy śpiewanie pieśni pozostawiano

²⁴ Por. Bem 2015, 158-159.

²⁵ Wydany został pod tytułem „Zbiór Pieśni i Modlitw Chrześcijańskich do publicznego i prywatnego Nabożeństwa dla Wyznawców Ewangelicko-Reformowanych przeznaczony” w Warszawie w księgarni Gebethnera i Wolffa.

²⁶ Cena śpiewnika wahała się od 60 kopiejek do jednego rubla 80 kopiejek w zależności od formatu i oprawy. Luterski odpowiednik pt. „Zbiór pieśni duchownych Ewangelickich i Modlitw” sprzedawany był w cenie od 50 kopiejek (broszura) do 1 rubla 80 kopiejek (oprawiony, złożone brzegi i klamerka), („Przegląd Literacki” 1866, 338-340; „W Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie” 1866, 372).

²⁷ W 1881 r. Synod podsumował wprowadzenie we wszystkich zbiorach „kancjonału niemieckiego (petersburskiego)” i zmienił zalecenia nauki religii na zgodniejsze z „Katechizmem heidelberskim” („Synod Ewangelicko-Reformowany z roku 1881” 1881, 232).

wyłącznie żakom szkolnym, zgromadzonym w chórze” (Diehl 1885, 9-10). Na przełomie 1917 i 1918 roku bezskutecznie próbowano powrócić do pomysłu powołania chóru („Ze zboru ewangelicko-reformowanego” 1918, 3).

Znaczenie kazań

Kazalnictwo odgrywa ogromną rolę i w myśl zasady Reformacji oznaczać się powinno „głoszeniem Słowa Bożego”, przez co rozumieć można zarówno naukę wiary, jak i zasad życia chrześcijańskiego. Kazania osadzone są mocno w Piśmie Świętym, a niekiedy połączone merytorycznie z modlitwami i pieśniami. Charakterystyczną cechą nabożeństw reformowanych jest tzw. *lectio continua* – czytanie i wykładanie, rozdział za rozdziałem, kolejnych ksiąg Starego i Nowego Testamentu (Kwiecień 2002, 69). O kluczowej roli kazań świadczy pierwotny wystrój kościoła z rzucającą się w oczy kazalnicą, stanowiącą centralny jego punkt²⁸.

Pod koniec XIX wieku w parafii reformowanej duchowny nie był ograniczany w wyborze tekstu Pisma Świętego oraz nie obowiązywał wcześniejszy zwyczaj, aby podczas jednego roku powoływać się na Ewangelię, innego na listy apostołskie, a trzeciego na pozostałe księgi. Zaznaczano jedynie, aby głoszona nauka nie była niezgodna z nauczaniem Kościoła oraz żeby uwzględniony został kalendarz liturgiczny. Niektóre z kazań były „w łączności ze sobą” i miały za zadanie objaśnić: wyznanie wiary, przykazania, mękę Pańską, „7 Słów Chrystusa Pana, wypowiedzianych z Krzyża, podobieństwa i cuda Chrystusa Pana”, sakramenty i „główne momenty z dziejów Kościoła”. Nie zawsze osiągały zamierzony cel z powodu odprawiania nabożeństw po polsku i niemiecku. Trwały zwykle pół godziny oraz wedle woli parafian powinny być wygłaszane z pamięci (Diehl 1885, 10-11).

²⁸ Przed II wojną światową za Stołem Pańskim znajdowała się okazała neogotycka ambona. Po zniszczeniach wojennych i odbudowie kościoła jej rolę przejęła skromniejsza kazalnica znajdująca się pod lewą nawą. Zob. „Nowy kościół ewangelicko-reformowany w Warszawie” 1880, 296.

Nabożeństwo z Wieczerzą Pańską

Według teologii ewangelicko-reformowanej znakami widzialnymi Wieczerzy Pańskiej są chleb i wino, a obietnica mówi o fakcie oddania życia przez Zbawiciela za nasze pojednanie z Bogiem i uczestniczenie w życiu wiecznym. Sakrament jest posiłkiem spożywanym na Jego polecenie i oznacza udział w nowym przymierzu. Jezus Chrystus nie jest w nim obecny w sposób materialny, lecz duchowy, dlatego według nauki reformowanej chleb i wino nie zmieniają swojej substancji. Występuje odejście od nauki o Mszy Świętej, w tym ofiarniczej funkcji sakramentu oraz każdorazowego powtarzania ofiary krzyżowej²⁹.

Udzielanie podczas każdego nabożeństwa Komunii Świętej było niepraktyczne, dlatego nabożeństwa eucharystyczne odbywać się miały cztery razy do roku. Z powodu używania wielu języków liturgicznych liczba terminów uległa jednak zwiększeniu. W okresie 1860-1884 były to: pierwsze święto Narodzenia Pańskiego (język niemiecki), ostatnia niedziela roku (język polski), Nowy Rok (pol. lub niem.), niedziela po Nowym Roku (język francuski), Niedziela Palmowa (pol.), Wielki Piątek (niem.), Święto Zmartwychwstania Pańskiego (niem.), pierwsza niedziela po Zmartwychwstaniu (niem.), druga niedziela po Zmartwychwstaniu (pol.), trzecia niedziela po Zmartwychwstaniu (franc.), niedziela przed Synodem (pol.), niedziela po Synodzie (niem.), ostania niedziela września lub pierwsza października (niem.), niedziela następna (pol.) i kolejna (franc.)³⁰.

Zalecane było udzielanie Komunii Świętej wyłącznie podczas nabożeństwa, ale z przyczyn niezależnych wiele osób byłoby pozbawionych

²⁹ Rola Sakramentu jest inaczej postrzegana u luteranów i reformowanych. Pomimo teologicznej bliskości, kwestia ta była jednym z głównych aspektów dzielących oba wyznania. Zob. *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym* 1928, 16-18, 56-57; Kwiecień 2002, 101-103. Por. Stanisławski 1973, 8.

³⁰ W 1888 roku Komunia Święta wydawana była w następujących terminach: 1 i 8 stycznia; 25 i 30 marca; 1, 8, 15 i 22 kwietnia; 10 i 17 czerwca; 23 i 30 września; 7 października; 25 i 30 grudnia.

możliwości jej przyjmowania. Chorym i umierającym Komunia udzielana była zawsze. W rzadkich przypadkach odmawiano jej udzielenia, najczęściej z powodu nieprzygotowania chorego (Diehl 1885, 12-13; *Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888 1889*, 4).

Ks. August Karol Diehl podaje, że każdorazowe nabożeństwo komunijne poprzedzane było preparacją (przygotowaniem się) z uprzednim śpiewem i kazaniem, po którym parafianie zapisywali się w „księdze komunikujących”³¹.

Podczas słów ustanowienia wstawano ze swych miejsc, a duchowny przy słowach „to jest ciało moje” brał chleb i łamał go, a przy słowach „to jest krew moja Nowego Testamentu” podnosił kielich w górę. Później przy wezwaniu „pójdźcie do mnie wszyscy, którzybyście spracowani i obciążeni, a ja wam sprawię odpocznienie” wierni zbliżali się do stołu – najpierw mężczyźni, potem kobiety. Każdy dostawał cząstkę chleba przy słowach: „a tak i wy, bierzcie i jedzcie, to jest ciało Chrystusowe” (do których dodawane były słowa pocieszenia lub upomnienia). Podobnie przy słowach „bierzcie i pijcie, to jest krew Chrystusowa” otrzymywano do ręki kielich. Później duchowny nakrywał naczynia obrusem, na którym wyobrażenie baranka było przypomnieniem, że „Chrystus Pan, jako Baranek Boży gładzi grzechy świata” (J 1,29) mówiąc: „dziękujcie Bogu, albowiem jest wielki, albowiem bez granic miłosierdzie Jego” (Ps 106). Następnie miała miejsce modlitwa dziękczynna. Przy wyjściu składano ofiary na rzecz biednych. Ofiary komunijne dla duchownego nie miały miejsca (Diehl 1885, 13-14).

³¹ W 1830 r. ks. Karol Diehl zaznaczył, że nie każdy jest godzien przystępować do sakramentu, np. osoby żyjące w ciężkim grzechu i zalecił zbadanie siebie pod kątem grzesznego postępowania. Podkreślił też, że sama wiara nie oznaczała automatycznie możliwości zbawienia (Diehl 1885, 13). Por. BUW, rkps., sygn. 1238, k. 3-7, 12-13, Karol Diehl: *Agenda używania Wieczery Pańskiej*; BUW, rkps., sygn. 1251, k. 1-10, [Porządek nabożeństwa komunijnego w Kościele Ew-Reformowanym. Zeszyt 2].

Na początku XIX wieku forma udzielania prywatnej Wieczerzy Pańskiej była następująca: rozpoczynała się od *Votum*, w którym podane zostały zalecenia św. Pawła o konieczności przyjmowania chleba i wina. Dalsza forma zawarta była w pytaniach o winę za grzechy i chęci pokuty oraz wiarę w miłosierdzie Boże. Następnie wierny spowiadał się, a duchowny udzielał mu rozgrzeszenia. Potem wygłaszano wyznanie wiary słowami *Credo Apostolskiego*, modlitwę eucharystyczną, dziękczynienie i błogosławieństwo³².

Podsumowanie

Nabożeństwa odprawiane w Kościele Ewangelicko-Reformowanym nawiązywały kształtem do nabożeństw Kościoła starożytnego. Były bardziej uproszczone w stosunku do luterańskich. Centralnym punktem było czytanie Pisma Świętego i kazanie oraz część eucharystyczna, przy czym Komunii Świętej nie udzielano w każdą niedzielę.

Praktyki religijne w kościele na Lesznie cieszyły się uznaniem, na co wskazuje fakt, że uczestniczyło wielu luteranów³³. Wśród warszawskich ewangelików większą religijnością odznaczać się miały osoby pochodzące ze środowisk robotniczych, kupieckich i rzemieślniczych. Wyższe warstwy zachowywały nieco luźniejszy związek i nie uczęszczały regularnie na nabożeństwa. Spadek zainteresowania sprawami kościelnymi, czy wręcz obojętność religijna nie należały do rzadkości na przełomie XIX i XX wieku³⁴.

Bibliografia:

Materiały archiwalne:

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Zespół: Centralne Władze Wyznaniowe 190.

³² BUW, rkps., sygn. 1262, k. 75-77.

³³ AGAD, CWW 190, sygn. 1397, k. 57-62, List przewodniczących...

³⁴ Szerzej: Stegner 1993, 188-189. Zob. „Korespondencja” 1871, 238-240.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW). Zespół: Rękopisy.

Pozostałe opracowania:

„Artykuł nadesłany.” 1830. *Kurier Warszawski* (250): 1309-1310.

„August Karol Diehl.” 1908. *Ziarno* (10): 2.

Bem, Kazimierz. 2015. *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815-1939*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Bursche, Edmund. 1939-1946. „August Karol Diehl.” W *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5: 155-156.

Diehl, August Karol. 1885. *Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe 25 lat. To jest od r. 1860 do r. 1884*. Warszawa.

Gastpary, Woldemar. 1977. *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

Gryniakow, Jerzy. 1972. *Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

Jabłoński, Michał. 2008. „Słowo wstępne.” W *Zabytkowe organy w kościele ewangelicko-reformowanym w Warszawie*, red. Michał Markuszewski, 3-5. Warszawa: Parafia Ewangelicko-Reformowana.

„Korespondencja.” 1871. *Zwiastun Ewangeliczny* (10): 238-240.

Krzywicki, L. 1916. „Z przedmieść. Nieco statystyki.” *Echo Pragi* (7): 58-59.

Kwiecień, Monika, red. 2002. *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*. Warszawa: Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowanego.

- Michalak, Grzegorz. 2014. „Rosyjska polityka względem warszawskich parafii protestanckich po wybuchu I wojny światowej”. W *Różnymi drogami do niepodległości. Studia z historii najnowszej*, red. Barbara Świtalska, Małgorzata Żuławnik, 73-80. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- „[Narada w warszawskiej gminie nad równouprawnieniem języka polskiego z niemieckim w obrzędach. 19 IX].” 1861. *Gazeta Warszawska* (256): 1.
- „Nowy kościół ewangelicko-reformowany w Warszawie.” 1880. *Tygodnik Ilustrowany* (254): 296.
- Opis położenia w r. 1866 kamienia węgielnego pod budowę nowego kościoła ewangelicko-reformowanego w Warszawie i poświęcenia tegoż kościoła w r. 1880.* 1881. Warszawa: W drukarni Alexandra Ginsa.
- Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym.* 1928. Wilno: Kolegium Wileńskie Ewangelicko-Reformowane.
- „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej.” 1863a. *Zwiastun Ewangeliczny* (14): 224.
- „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej.” 1863b. *Zwiastun Ewangeliczny* (15): 240.
- „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej.” 1863c. *Zwiastun Ewangeliczny* (19): 304.
- „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej.” 1898. *Zwiastun Ewangeliczny* (12): 303.
- „Porządek nabożeństw w Kościele Ewangelicko-Augsburskim przy ulicy Kredytowej.” 1910. *Zwiastun Ewangeliczny* (1): 30.
- Pruss, Witold. 1976. „Leszno – jurydyka, ulica, kościół.” *Jednota* (7-8): 5-9.
- Pruss, Witold. 1977. „Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX wieku i na początku XX wieku”. W *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, red. Józef Kazimierski i in., 372-388. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- „Przegląd Literacki.” 1866. *Zwiastun Ewangeliczny* (20): 338-340.
- „Rozmaitości.” 1885. *Tygodnik Powszechny* (31): 495.
- Smola, Małgorzata. 2005. „Kościół z koronkową wieżą.” *Spotkania z za-
bytkami* (10): 28-31.
- Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszaw-
skiego za rok 1888*. 1889. Warszawa: W drukarni Alexandra Ginsa.
- Stahl, Jerzy. 1976. „Parafia warszawska w okresie międzywojennym.”
Jednota (7-8): 19-24.
- Stanisławski, Bohdan. 1973. „Zarys nauki Kościoła Ewangelicko-Refor-
mowanego.” *Jednota* (7-8): 5-9.
- Stegner, Tadeusz. 1993. *Ewangelicy Warszawscy 1815-1918*. Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Stegner, Tadeusz. 1993. *Pastorzy Królestwa Polskiego na studiach teo-
logicznych w Dorpacie w XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo
Naukowe Semper.
- Stegner, Tadeusz. 1999. „Rola Kościoła ewangelickiego w życiu koloni-
stów niemieckich w Królestwie Polskim”. W *Niemieccy osadnicy
w Królestwie Polskim 1815-1915*, red. Wiesław Caban, 177-194.
Kielce: WSP im. Jana Kochanowskiego.
- „Synod Ewangelicko-Reformowany w Królestwie Polskiem roku 1864.”
1864. *Zwiastun Ewangeliczny* (14): 214.
- „Synod Ewangelicko-Reformowany w Królestwie Polskiem w roku
1866.” 1866. *Zwiastun Ewangeliczny* (13): 198.
- „Synod Ewangelicko-Reformowany z roku 1881.” 1881. *Zwiastun Ewan-
geliczny* (10): 232.
- Szulcowie, Jadwiga i Eugeniusz. 1989. *Cmentarz ewangelicko-reformo-
wany w Warszawie. Zmarli i ich rodziny*. Warszawa: Państw. Instytut
Wydawniczy.
- „W Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie.” 1866. *Zwiastun Ewan-
geliczny* (22): 372.
- „Wiadomości z kościoła i ze świata.” 1912. *Zwiastun Ewangeliczny* (6):
191-192.

„Z parafii kalwińskiej” 1888. *Kraj* (2): 13.

„Z prasy” 1898. *Zwiastun Ewangeliczny* (1): 19-20.

„Ze zboru ewangelicko-reformowanego.” 1918. *Kurier Warszawski*
(23): 3.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXI

Zeszyt 1

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2019

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Ślawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 8,7

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

ANDRZEJ CHARYŁO, <i>Znaczenie formuły diofizycznej „ek dyo fyseōn” oraz schematu Logos-sarks w koncepcji chrystologicznej św. Cyryla Aleksandryjskiego</i>	7
РОСТИСЛАВ ЯРЕМА, <i>Городской сиротский приют им. Бахрушиных в Сокольниках. Новаторский проект конца XIX–начала XX века</i> ...	43
LESZEK JAŃCZUK, <i>Typy pobożności w Kościele Zielonoświątkowym w RP i ich geneza</i>	63
GRZEGORZ MICHALAK, <i>Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku</i>	81
ANGELIKA MARIA MAŁEK, <i>Liturgia jako przestrzeń dialogu ekumenicznego na przykładzie liturgii Monastycznych Wspólnot Jerozolimskich</i>	99
СВЕТЛАНА ШУМИЛО, <i>Парадокс как художественное средство в стиле «плетение словес» (на примере Жития Сергия Радонежского)</i> ...	123
AGNIESZKA FILAK, <i>Wybrane kwestie organizacji nauczania religii w szkołach publicznych</i>	149
Wykaz autorów	195

Contents

ARTICLES

ANDRZEJ CHARYŁO, <i>The Meaning of the Diophysic Formula "ek dyo fyseōn" and the Scheme Logos-sarx in the Christological Concept of St. Cyril of Alexandria</i>	7
ROSTISLAV ÂREMA, <i>Bakhrushin City Orphanage in Sokolniki – a Pioneer Project of the late 19th – early 20th Centuries</i>	43
LESZEK JAŃCZUK, <i>Types of Piety in the Pentecostal Church of Poland</i>	63
GRZEGORZ MICHALAK, <i>The Evangelical Reformed Parish Church Service in Warsaw in the 19th century</i>	81
ANGELIKA MARIA MAŁEK, <i>Liturgy as a Space of Ecumenical Dialogue: the Case the Monastic Fraternities' of Jerusalem Liturgy</i>	99
SVETLANA SHUMILO, <i>Paradox as an Artistic Means in the Style of „Weaving Words” (based on the Life of Sergius of Radonezh)</i>	123
AGNIESZKA FILAK, <i>Selected Legal Issues concerning the Organization of State School Religious Education</i>	149
List of authors	195

Wykaz autorów

Andrzej Charyło, andrzej_charylo@wp.pl, ul. Mieczysława Karłowicza 32, 15-190 Białystok

Rostislav Ārema, prot.rostislav@gmail.com, 129626 Москва, 1-й Рижский переулок, д.2, стр.7, храм Живоначальной Троицы

Leszek Jańczuk, lesjanc11@gmail.com, Wyższa Szkoła Teologiczno-Społeczna, ul. Wyborna 20, 03-681 Warszawa

Grzegorz Michalak, gmichalak@1943.pl, Muzeum Getta Warszawskiego, ul. Zielna 39, 6 piętro, 00-108 Warszawa

Angelika Maria Małek, angelika.malek@upjp2.edu.pl, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, ul. Franciszkańska 1, pok. 044, 31-004 Kraków

Svetlana Shumilo, shumilosm@gmail.com, Кафедра української мови і літератури, філологічний університет, вул. Гетьмана Полуботка 53, 14021, г. Чернігов, Україна

Agnieszka Filak, agnieszka.filak@luteranie.pl, Biuro Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Al. Solidarności 76a, 00-145 Warszawa